

DĖL LIETUVIŲ KALBOS MORFOLOGINĖS SANDAROS IR JOS RAIDOS

(*Išvado vietoje*)

A. VALECKIENĖ

§ 1. Kalbos morfologinės sandaros pagrindą sudaro žodžių formos. Dauguma žodžių kalboje turi ne vieną, bet keletą ar keliolika formų. Žodžių formas vienija žodžio leksinė reikšmė. Žodžiams ir jų formoms taip pat būdingos gramatinės reikšmės, kurios yra labai abstrakčios. Tą pačią gramatinę reikšmę gali turėti ne vienas kuris žodis ar forma, bet visa jų grupė. Gramatinės reikšmės suvokiamos iš vienu žodžių bei formų ryšio kalboje su kitais žodžiais bei formomis. Jos yra labai glaudžiai susijusios ir su žodžių leksinėmis, t. y. konkrečiosiomis, reikšmėmis. V. Vinogradovas pabrėžia, kad žodžio gramatinė reikšmė organiškai įeina į kiekvieno žodžio reikšminę struktūrą¹.

Remiantis žodžių gramatinėmis reikšmėmis, jų morfologinėmis ypatybėmis ir sintaksinėmis funkcijomis, tradicinėje kalbotyroje skiriamos tam tikros žodžių grupės, arba tipai, vadinami kalbos dalimis. Kalbos dalys (daiktavardis, būdvardis, skaitvardis ir kt.) sudaro pagrindines morfologines kategorijas. Morfologinėmis kategorijomis taip pat laikomos kalbos daliai būdingos ir jos žodžius apimančios bendrosios morfologinės ypatybės (pvz., giminė, skaičius, linksnis ir kt.). Pastarųjų morfologinių kategorijų, kurios apsprendžia ir žodžių tipų morfologinę struktūrą, išorinės išraiškos priemonės yra žodžių formos. Formų, sudarančių tam tikrą morfologinę kategoriją, gramatinė reikšmė yra kartu ir morfologinės kategorijos reikšmė. Abi morfologinių kategorijų pusės (formalioji ir semantinė) sudaro nedalijamą visumą.

§ 2. Žodžių formos dažniausiai turi išorinius formalius kategorinius rodiklius. Flektyvinio tipo kalbose (prie kurių priklauso ir lietuvių kalba) tokie rodikliai paprastai yra įvairūs afiksai (galūnės, priesagos, priešdėliai). Kartais žodžių formos sudaromos su skirtinga balsių kaita (vadinamąja „vidine fleksija“), kirčiu bei priegaide. Pastarosios formų darybos priemonės lietuvių kalboje paprastai derinamos su afiksais. Lietuvių kalboje, kaip ir kitose jai giminingose kalbose, vartojamos taip pat analitinės

¹ В. В. Виноградов, Русский язык, Москва—Ленинград, 1947, р. 33.

formos, sudarytos iš savarankiško ir pagalbinio žodžio, nebeturinčio savo nominalinės funkcijos. Analitinių formų gramatinė reikšmė susidaro ne iš formos sudedamųjų dalių reikšmės, o iš viso junginio semantinės sintezės. Tai visai naujos savo specifinę gramatinę reikšmę turinčios formos. Lietuvių kalboje būdingos veiksmažodžių analitinės formos, vadinamos sudėtinėmis, sudarančios greta ištisinių formų savo savarankišką asmenavimo sistemą. (Lietuvių kalbos veiksmažodžių sudurtinių atliktinių formų struktūra ir pagrindinės funkcijos, lyginant su ištisinėmis formomis, nagrinėjamos šio leidinio straipsnyje „Sudurtinės atliktinės veiksmažodžio laikų ir nuosakų formos lietuvių literatūrinėje kalboje“.)

§ 3. Morfologinės kategorijos yra reiškiamos ne atskiro žodžio morfologinėmis ypatybėmis, o funkcionališkai sutampančių formų visuma. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje daiktavardžių giminės kategorija turi keletą formalių kategorinių rodiklių. Vyriškosios giminės formas apibūdina vienaskaitos vardininko linksnių galūnės *-as, -is, -ys, -us, -uo*; moteriškosios giminės formas — galūnės *-a, -ė, -i, -is, -uo*. Vyriškosios ir moteriškosios giminės vienaskaitos vardininko formas, turinčias vienodas galūnes, skiria kitos tos pat grupės žodžių linksniavimo sistemos formos. Pavyzdžiui, vyriškosios giminės daiktavardžiai su vienaskaitos vardininko galūne *-is* turi vienaskaitos naudininko galūnę *-iui* (*dantis, dañčiui*), o moteriškosios giminės daiktavardžiai su ta pačia vienaskaitos vardininko galūne turi vienaskaitos naudininko galūnę *-iai* (*akis, ākiai*) ir pan. Taigi morfologinės kategorijos kalboje paprastai funkcionuoja kaip tam tikros formų sistemos. Sistemos viduje gramatinė forma ir be atskiro kategorinio rodiklio yra pakankamai apibrėžta. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje šalia skaitvardžio „10“ paradigmos: *dešimtīs, dešimtiēs, dēšimčiai, dēšimtį, dešimtimi, dešimtyjē* įsigalėjusi ir tokia paradigma: *dēšimt, dešimtiēs||dēšimt, dēšimčiai, dēšimt, dešimtimi, dešimtyjē*. Pastarojoje sistemoje forma *dēšimt*, neturinti linksnio kategorijos formalaus rodiklio, suprantama kaip vienaskaitos vardininko, galininko ir kartais kilmininko forma.

Atskirų morfologinių kategorijų formalūs rodikliai gali sutapti. Pavyzdžiui, galūnė *-as* lietuvių kalboje sinkretiškai pažymi vardažodžių ir įvardžių giminės, skaičiaus ir linksnio kategorijas, t. y. žodžiai su galūne *-as* gramatiškai apibūdinami kaip vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko formos.

Kai kurie nekaitomi žodžiai gali ir neturėti išorinių formalių kategorinių rodiklių. Pavyzdžiui, prielinksnių, kaip morfologinės kategorijos, ypatybės ir gramatinė reikšmė išryškėja iš to, su kokiais žodžiais tam tikras prielinksnis jungiamas (dėl to skiriami kilmininkiniai, galininkiniai ir kitokie prielinksniai).

§ 4. Morfologijoje nagrinėjant žodžių formas, negalima atsiplėšti nuo viso žodžio bei žodžių tipų morfologinės struktūros. Tuo būdu morfologija apima mokslą ne tik apie žodžių formas bei jų sistemas, bet ir apie morfologinius žodžių tipus bei morfologinius žodžių požymius, — apie viso žodžio, net ir morfologiškai neskaldomo, morfologinę prigimtį.

Morfologijoje paprastai tiriami ir žodžių darybos būdai. Išskiriant žodžių sandūrą, kaip specifinį žodžių darybos būdą, kitos pagrindinės žodžių ir žodžių formų darybos priemonės sutampa (sufiksai, galūnės, priešdėliai). Lietuvių kalboje ta pati galūnė gali būti naujo žodžio darybos priemonė ir formos rodiklis, pvz.: *jaūnis* (brolis) yra galūnės *-is* vedinys iš *jaūnas*; galūnė *-is* apibūdina taip pat šį vedinį kaip vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko linksnį. (Žodžių darybos sričiai šiame leidinyje atstovauja straipsniai: „Dėl hidronimų darybos nagrinėjimo“ ir „Lietuvių kalbos sudėtinės dalelytės“.)

Morfologijos mokslo objektas yra labai glaudžiai susijęs su sintaksės objektu — junginiais ir sakiniais. Sintaksinė žodžių funkcija yra vienas kalbos dalių skyrimo kriterijų. Iš žodžių sintaksinės funkcijos, jų ryšio su kitais žodžiais sakinyje išryškėja ir žodžių gramatinė reikšmė. Kai kurių morfologinių kategorijų gramatinė reikšmė kitaip ir nepaaiškėja, tik iš jų sintaksinės analizės. Pavyzdžiui, prielinksnio gramatinė reikšmė suvokiama junginiuose tų žodžių, kurių sintaksinius santykius jis pažymi (dažniausiai veiksmažodžio ir daiktavardžio). (Žr. šio leidinio straipsnį „Prielinksnio *į* reikšmės ir vartojimas dabartinėje lietuvių kalboje“.) Antra vertus, žodžių jungimosi dėsniai sakinyje iš dalies taip pat kartais priklauso nuo tų žodžių morfologinės struktūros ypatybių. Ryškus šiuo atveju dalyvių pavyzdys. Dalyviai turi ir veiksmažodžio, ir būdvardžio morfologinių ypatybių. Dėl to jie gali atlikti ir atributyvinę, ir predikatyvinę funkciją (pastarąją funkciją jie turi pasakojamojoje kalboje). Be to, kai kurie dalyviai atlieka tarsi tarpinę funkciją tarp predikatyvinės ir atributyvinės. Tokiais atvejais jie reiškia sakinyje antraeilį veiksmą ar būseną ir turi su kitais žodžiais dvigubus sintaksinius ryšius; funkcijos atžvilgiu tokie dalyviai yra susieti su pagrindinį veiksmą reiškiančiu žodžiu (paprastai veiksmažodžiu) ir veiksmo subjektą reiškiančiu žodžiu (paprastai daiktavardžiu), plg.: *Vaikas pavargęs liovėsi bėgioti*. Pastaroji dalyvių funkcija nagrinėjama šio leidinio straipsnyje „Lietuvių kalbos dalyvių atributyvinė-predikatyvinė vartoseną“. Čia visu ryškumu atsiskleidžia ir pačios dalyvių kategorijos morfologinės struktūros ypatybės.

§ 5. Kalba visą laiką kinta. „Kiekvienas kalbos vystymosi periodas sukuria ką nors naują, ir tai, kalbai palengva keičiantis, sudaro tolesnio jos vystymosi pagrindą“². Kalboje kinta ir leksika, ir gramatinė sandara, tik viskas nevienodai. Kiek daugiau pastebimi leksikos pasikeitimai. Su kiekvienu nauju pasikeitimu visuomeninėje santvarkoje kalba pasipildo naujais žodžiais, o kai kurie žodžiai išeina iš apyvartos. Kalbos gramatinė, o ypač morfologinė sandara kinta labai palengva, nežymiai. Tačiau per ilgesnį laiką ir čia galima pastebėti tam tikrų pakitimų: keičiasi žodžių formos ir formų sistemos, kinta žodžių bei formų gramatinė reikšmė ir morfologinių kategorijų prigimtis, susidaro net naujos morfologinės kategorijos.

² И. А. Бодуэн де Куртене, Избранные труды по общему языкознанию, т. 1, Москва, 1963, p. 67.

Lietuvių kalboje vienos iš būdingiausių nykstančių formų yra dviskaitos formos, pasitaikančios dar grožinės literatūros kūriniuose ir kai kuriose tarmėse. Kaip sistema dviskaitos formos vartojamos tik vakarinėje žemaičių tarmės dalyje. Kitose tarmėse dviskaitos formas turi jau nebe visi žodžiai (dažniausiai tik kai kurie senesni, savo reikšme susiję su pačiu žmogumi ar jo buitimi). Taip pat vartojamos jau nebe visų linksnių dviskaitos formos (gajesnis vyriškosios giminės vardininkas-galininkas, pvz.: *dū vūru*). Daiktavardžių dviskaitos formos paprastai eina su skaitvardžių *dū, dvi, abū, abi* formomis. (Žr. šio leidinio straipsnį „Lietuvių kalbos daiktavardžių dviskaita“.) Matyti, šių skaitvardžių dviskaitos formos, įsigalėjusios kaip norminės, dėl žodžio derinimo principo sakinyje padeda dar išsilaikyti kurį laiką ir daiktavardžių atitinkamoms dviskaitos formoms.

Archaiški lietuvių kalboje yra ir postpoziciniai vietininkai, sudaryti iš įvairių linksnių su postpozicijomis, ypač adesyvas ir aliatyvas. Pastarųjų dviejų linksnių dabartinėje lietuvių kalboje pasitaiko tik pavienės sustabarėjusios formos (pvz.: *velniōp, vakarōp, namiēpi* ir kt.). Plačiau šie linksniai žinomi iš senųjų raštų. Iliatyvas dar yra gyvas rytų aukštaičių tarmėse ir vartojamas po slinkties veiksmažodžių (*išėjo miškañ*). Kai kur šis linksnis jau turi nykimo požymių: yra maišomas su vidaus esamuoju vietininku (*miškē*). (Šiame leidinyje spausdinamas straipsnis apie vidaus esamojo vietininko (inesyvo) daugiskaitos formų istoriją.)

Nykstančios žodžių formos kalboje yra izoliuojamos ir kurį laiką gyvuoja kaip tam tikri reliktai. Kartais jos ir labai ilgai išlieka frazeologiniuose junginiuose. Tačiau, nykstant vienoms formoms, atsiranda tą pačią funkciją turinčios kitos formos. Dėl to kalbos gramatinė sistema lieka nepažeista, ir kalba be jokių trukdymų atlieka komunikatyvinę funkciją. Pavyzdžiui, lietuvių literatūrinėje kalboje vietoj postpozicinių vietininkų yra įsigalėjusios prielinksninės konstrukcijos (*važiuoja į miestą, eina į namus||link namų, gyvena pas mus* ir kt.). Nykstančių formų funkciją taip pat gali perimti kitos kalboje esančios formos. Pavyzdžiui, dviskaitos formų funkciją perima daugiskaitos formos³. Dėl to šiek tiek keičiasi daugiskaitos formų gramatinė reikšmė ir pačios skaičiaus kategorijos pobūdis.

§ 6. Vienas iš labiausiai pastebimų kalbos gramatinės sandaros raidos procesų yra atskirų linksnių formų leksikalizacija, arba prieveiksmėjimas. Kai kurių žodžių linksnių formos, kalbai po truputį keičiantis, atsiplėšia nuo savo paradigmos, praranda bet kokią gramatinę ryšį su kitų linksnių formomis (tuo būdu ir savo ankstesnę gramatinę reikšmę) ir tampa savarankiškomis — leksikalizuojasi. Jos pradeda eiti naujas, prieveiksmio, funkcijas. Bendras formalus linksnio rodiklis (sustabarėjusi galūnė), nutraukus formai ankstesnius ryšius su visa paradigma, nebetenka kategorinės reikšmės. Tuo būdu dabartinės kalbos požiūriu suprieveiks-

³ Tikriausiai, dviskaitos formos dėl to ir pradėjo nykti, kad pagal savo gramatinę reikšmę kalboje buvo priešpastatytos vienaskaitos formoms kartu su daugiskaitos formomis.

mėjusių linksnių formų nebegalima gretinti su kitomis tą pačią galūnę išlaikiusiomis ir linksnio reikšmę turinčiomis formomis. Ne visosrieveiksmio funkciją atliekančios linksnių formos yra vienodai atitrūkusios nuo savo linksniavimo sistemos. Paprastai suprieveiksmėjusiomis laikomos linksnių formos, prie kurių nebegalima pridėti pažyminio. Pagal izoliuotas linksnių formas gali būti sudaromi su tuo pačiu formantu naujirieveiksmiai. Tuo būdu izoliuota linksnio forma kitoje gramatinių reiškinių sistemoje (rieveiksmio kategorijoje) vėl gali tapti produktyvia. (Žr. šio leidinio straipsnį „Vienaskaitos kilmininkorieveiksmėjimas irrieveiksmiai su formantais *-(i)os, -ės* dabartinėje lietuvių kalboje“. Išrieveiksmio kategorijos šiame leidinyje taip pat spausdinamas kitas straipsnis „rieveiksmiai su formantu *-(i)ai* šiaurės vakarų aukštaičių tarmėse“.)

§ 7. Kalbos morfologinė sandara yra sudėtinga sistema. Visi morfologijos reiškiniai yra vienas su kitu susiję. Pakitus vienam reiškiniui, šiek tiek kinta ir kiti. Kartais nedidelis, nežymus pakitimas morfologinėje sistemoje gali būti kitų ir labai didelių pakitimų priežastis. Kalbos morfologinės sistemos raidai labai didelę reikšmę turi analogijos dėsnis. Formos, sudarančios sistemas, veikia viena kitą. Pagal vienos paradigmos kurio nors linksnio formą išlyginama kitų paradigmų atitinkamų linksnių formos arba pagal vieno tipo paradigmas — ištiesai kito tipo paradigmos. Tam tikrais atvejais kinta net leksinė morfema. Pavyzdžiui, lietuvių, kaip ir kitų indoeuropiečių, kalboje 1-ojo ir 2-ojo asmens įvardžių paradigmos susideda iš supletyvinių formų, t. y. atskiri šių paradigmų linksniai turi skirtingas šaknis, plg. lk. *ąš, manės, mán* ir t. t., *mės, mūsų, mums, mūs* ir t. t. Pirmojo asmens įvardžio vienaskaitos paradigmoje skiriasi vardininko šaknis *ąš* nuo kitų linksnių šaknies *man-*; daugiskaitos paradigma literatūrinėje kalboje dar įvairesnė. Čia galima įžiūrėti net keturias šaknis (*mės, mūsų, mum-, mūs*). Tarmėse 1-ojo asmens įvardžių daugiskaitos paradigma išlyginama analogijos būdu. Pagal daugiskaitos naudinininko ir įnagininko formas, turinčias šaknį *mum-*, sudaromos ir kitų netiesioginių linksnių formos su ta pačia šaknimi, pvz.: kilm. *mumī, mūmī, muñ, mumės*, gal. *mumūs, mumis, muñs* ir *mumī, mūmī, muñ* (kaip kilmininkai), viet. *mumysė, mumisė, mumės, mumỹ* (šalia *mūsyje*); il. *mumỹsna*. Panaši analogija vyksta ir 2-ojo asmens įvardžių daugiskaitos paradigmoje. Pirmojo ir antrojo asmens įvardžių vienaskaitos ir daugiskaitos paradigmos, skirdamosi savo šaknimis, tarpusavy yra mažiau susietos, kaip atitinkamos kitų įvardžių ar vardažodžių paradigmos. Reikšmės atžvilgiu įvardžių *ąš* ir *mės, tū* ir *jūs* formas taip pat galima traktuoti kaip savarankiškus žodžius. Dėl to tarp įvardžių *ąš* ir *mės, tū* ir *jūs* paradigmų vyksta formų darybos analogija. Vienaskaitos formas veikia daugiskaitos formas. Pavyzdžiui, daugelis iš anksčiau minėtų ir kitų daugiskaitos linksnių formų turi vienaskaitos atitinkamų linksnių galūnes, plg.: dgs. kilm. *mumī* (pagal vns. kilm. tarm. *mānī*, turintį nosinį *i* daiktavardžių vienaskaitos galininko linksnių pavyzdžiu), *mumės* (pagal vns. kilm. *manės* su *ė* kamieno daiktavardžių galūne), *muñ* (tur

būt, pagal struktūros atžvilgiu panašią (iš vienos leksinės morfemos) vns. kilm. *mañ*, kuri fonetiniu būdu yra sutrumpėjusi iš *manè*), *múso* (pagal *màno*); dgs. naud. *mùmienai* (pagal vns. naud. *mānienai* su senąja galūne *-ie < ei*, plg. pr. *mennei*), dgs. gal. *mùmì* (pagal vns. gal. *màni*) ir *mumĩ*, *muñ*, kaip daugiskaitos kilmininkai, dgs. viet. *mumỹ*, *músyje* (pagal vns. viet. *manỹ(jè)*), *mumės* (pagal vns. viet. *munē* (žem.) su senąja *i* kamieno daiktavardžių galūne *-ė*, prisidėjus prie jos daugiskaitai būdingam *-s*), dgs. ad. *mūsip* (pagal vns. ad. *manip*) ir kt.

Savotišką 1-ojo ir 2-ojo asmens įvardžių linksniavimą lietuvių kalboje yra labai paveikęs daiktavardžių ir gimininių įvardžių linksniavimas; plg. 1-ojo asmens įvardžių formas, sudarytas pagal *i* kamieno daiktavardžių atitinkamų linksnių formas: vns. kilm. *muniēs* (žem.), vns. įn. *manim(i)*, vns. viet. *manyjè*, *munē* (žem.), dgs. viet. *mumỹs(è)*; pagal gimininių įvardžių atitinkamų linksnių formas: dgs. įn. *mumaĩs* (pagal *jaĩs*), dgs. viet. *músuose* (pagal *juosè*), dgs. naud. *mùmiem* (tur būt, pagal *jíem*) ir kt. Negimininių įvardžių linksniavime yra labai daug įvairių besikryžiuojančių analogijų, jas iširti — atskiro straipsnio uždavins.

Reikia pasakyti, kad pakitimai vienoje kalbos srityje dažnai pereina į kitą, pavyzdžiui, iš fonetikos į morfologiją. Dėl fonetiškai sutapusių kai kurių linksnių galūnių atskirose paradigmose lietuvių kalboje nyksta *u* kamieno daiktavardžių ir būdvardžių linksniavimas, taip pat priebalsinis daiktavardžių linksniavimas, žymiai nukentėjęs ir *i* kamieno daiktavardžių linksniavimas. Dėl to labiau įsigali ir plečiasi *a* ir *ia* kamienų linksniavimas.

§ 8. Vystantis kalbos morfologinei sandarai, per tam tikrą laiką vienos formos ar jų sistemos išryškėja kaip produktyvios, kitos lieka šalia produktyviųjų kaip antraeilės gretiminės formos arba kaip išimtytys. Taigi visą laiką kalbos morfologinėje sistemoje yra vadinamieji kai kurių formų dubletai. Produktyviosios ir plačiausiai vartojamos formos paprastai gramatikose fiksuojamos kaip norminės. Tačiau formų produktyvumas, o kartu ir kai kurios gramatinės normos taip pat keičiasi. Kiekviename kalbos raidos laikotarpyje yra labiau pastovūs ir labiau besikeičiantys morfologiniai reiškiniai. Toje srityje, kur vyksta pasikeitimai, gramatinės normos gali keistis ir per neilgą kalbos raidos laikotarpį. Pavyzdžiui, palyginti su J. Jablonskio 1901 m. gramatika, dabar laikomos norminėmis kitokios kai kurių *u*, *i* ir priebalsinio linksniavimo daiktavardžių tam tikrų linksnių formos, plg. J. Jablonskio gramatikoje dgs. vard. *ākmens*, *sēsers*, *dūkters*, bet *mėnesiai* (dabar *ākmenys*, *sēserys*, *dūkterys*), vns. viet. *sūnūjè*, *žmogūjè*, *vaīsiūje*, *puōdžiūje* (dabar *sūnujè*, *žmogujè*, *vaīsiuje*, *puōdžiuje*), vns. įn. *patimi* (dabar *pačiū*), vns. viet. *patimè* (dabar *pačiamè*) ir kt.

Tyrinėjant kalbos morfologinę sandarą ir jos raidą, svarbu kiekviename kalbos raidos laikotarpyje iškelti produktyvias ir neproduktyvias formas, nustatyti tam tikrų morfologijos reiškinių ir visos morfologinės sistemos raidos kryptį.